

Джу́жа Олександр Миколайович,
головний науковий співробітник відділу
організації наукової діяльності та захисту
прав інтелектуальної власності
Національної академії внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор;

Тичина Дмитро Михайлович,
провідний науковий співробітник
наукової лабораторії з проблем протидії
злочинності ННІ № 1 Національної
академії внутрішніх справ, кандидат
юридичних наук, старший науковий
співробітник

КРИМІНОЛОГІЧНА ВІКТИМОЛОГІЯ: СТАНОВЛЕННЯ ТА СУЧАСНИЙ РОЗВИТОК

У статті проведено ретроспективний аналіз відповідних наукових доктрин у працях представників найвідоміших кримінологічних шкіл на теренах колишнього СРСР, низки західноєвропейських країн та США. Зосереджено увагу на актуальних у різні періоди розвитку законодавства та правоохоронної практики незалежної України підходах до вивчення проблем жертви злочинного посягання, віктимологічного запобігання злочинам. Надано перспективи розвитку кримінологічної віктимології в юридичній науковій доктрині.

Ключові слова: віктимологія, жертва, потерпілий, кримінологічна віктимологія, віктимність, віктимізація.

Annotation. The article provides a retrospective analysis of relevant scientific doctrines in the works of representatives of the most famous criminological schools in the former Soviet Union, a number of Western European countries and the United States. The focus is on the approaches to the study of the problems of the victim of criminal encroachment, victimological prevention of crimes, which are relevant in different periods of development of the legislation and law enforcement practice of independent Ukraine. Prospects for the development of criminological victimology in legal scientific doctrine are given.

Keywords: victimology, victim, victim, criminological victimology, victimhood, victimization.

Загальновідомо, що перші систематизовані знання про жертву злочину було викладено в працях Г. Гентіґа. Водночас питання необхідності розвитку віктимології як самостійного наукового напрямку пізніше досліджували його послідовники (Б. Мендельсон, Р. Гассер, Ф. Вертхам, І. Ліпман, Д. Руссель та ін.), які стверджували, що новий напрям зможе більш ефективно забезпечити

логічний і міждисциплінарний підхід до традиційної для кримінології теми жертви злочину. Нова наука мала синтезувати і систематизувати різнопланові дані про потерпілого в єдине ціле для більш глибокого та всебічного розуміння причин злочинів й умов, що сприяють їх вчиненню [1]. Виокремлення віктимології як самостійної науки, дійсно, змогло істотно розширити можливості вчених щодо розуміння феномена злочинності загалом.

Сам факт виникнення віктимології як наукового напрямку, наукової дисципліни і період часу, коли це виникнення датовано, – явище далеко не випадкове. Цьому сприяли відповідні умови як об’єктивного, так і суб’єктивного характеру, зокрема:

по-перше, загальновідомий кумулятивний характер розвитку науки виявився при формуванні вчення про потерпілого. Поступово накопичувалися спостереження, факти, думки, окремі дослідження. Розвивалися й теорія кримінального права, кримінологія та їх різноманітні новітні напрями. Особливо ретельно відпрацьовувалися поняття «злочинність», «злочинець». Отже, логіка розвитку наукових знань у теорії і практиці боротьби зі злочинністю мала призвести до «відкриття» поняття жертви злочину. До того ж було накопичено достатній обсяг наукових знань, який міг би стати трампліном для якісного стрибка у створенні вчення про жертву [2];

по-друге, тут діяв і закон диференціації наук [3]. Водночас кримінологія в тлумаченні багатьох учених розвивалась як наука про злочинність і злочинця, що охоплювала всі дисципліни кримінально-правового циклу. Ось чому мав розпочатися зворотній процес – виділення з кримінології власних теорій, що вивчають свої макро- і мікрооб’єкти. Жертва злочину не могла залишатися поза увагою;

по-третє, після «відкриття» поняття жертви почав діяти закон «кристалізації» знань, і віктимологія досить швидко стала «обростати» все новими упорядкованими системами понять і наукових фактів;

по-четверте, на виникнення віктимології, безперечно, вплинула Друга світова війна з її незліченними жертвами, жорстокістю і злочинами. І хоча віктимологія на першочерговому етапі розвитку не ставила перед собою завдань спеціального вивчення жертви війни та військових злочинів, зокрема геноциду, але сам факт злочинного знищення мільйонів ні в чому не винних людей не міг не стимулювати думку про необхідність більш глибокого дослідження жертви злочинних посягань за допомогою спеціально створеної для цієї мети теорії [2];

по-п’яте, виникненню віктимології сприяв технічний прогрес, а саме зростання інтенсивності автомобільного руху, неухильне збільшення кількості жертв дорожньо-транспортних пригод, а також різке зростання нещасних випадків на виробництві;

по-шосте, суспільний зв’язок науки з політикою.

Кримінологічна віктимологія виникла в кримінології не випадково. Вона зародилася в межах кримінології, але осмисленому в

новому ракурсі, з інших позицій. Зокрема, сформувавши у своїх надрах кримінологічну віктимологію, наука кримінологія таким чином змінила традиційний підхід до вивчення і оцінки обставин, які реалізуються в явищі злочинності. Саме тому новизна кримінологічної віктимології полягає не в тому, що вона «відкрила» жертву до того невідому кримінології, хоча жертва ніколи не була для кримінології новим явищем. Звернувшись до практично не вивченого предмета, кримінологічна віктимологія значною мірою змінила звичні уявлення про механізми злочинної поведінки, знайшла нові шляхи проникнення в сутність кримінальних процесів та розкрила резерви посилення профілактичних можливостей у сфері контролю за злочинністю.

На сучасному етапі розвитку науки кримінології загалом і кримінологічної віктимології зокрема ми маємо повне право розглядати різні погляди вчених на віктимологію як на окрему теорію кримінології. За результатами проведеного аналізу наукових джерел можна виділити головні характеристики віктимологічної теорії як відносно самостійної галузі знання в межах кримінології, зокрема кримінологічна віктимологія, з урахуванням осмислення значущості звітної поведінки жертви в механізмі злочинної поведінки, з метою зниження її ж віктимності:

сформувалася в межах кримінології як науковий напрям, про що, зокрема, свідчать окремі розділи (глави, параграфи в усіх підручниках, навчальних посібниках з курсу «Кримінологія»;

з одного боку, поповнює віктимологічною інформацією про потерпілого, характеристику злочинності, розроблену іншими науками (кримінальним правом, кримінальним процесом, криміналістикою і теорією оперативного-розшукової діяльності), а з іншого – при виникненні зворотних зв'язків віктимологія використовує знання цих наук для розвитку своєї теорії і розроблення практичних заходів щодо віктимологічного запобігання злочинності;

містить практичний (і продовжує вдосконалювати) комплекс науково обґрунтованих заходів і рекомендацій, спрямованих на зниження рівня віктимності громадян як потенційних жертв злочинів;

виступає науковою і методологічною основою у запобіганні кримінальній віктимності, у віктимологічному запобіганні злочинності та віктимологічному забезпеченні національної безпеки країни.

Кримінологічна віктимологія як один з різновидів кримінологічного напрямку державної політики є невід'ємною складовою частиною усього комплексу кримінологічної теорії і практики в контексті з кримінологічною політикою, її доктриною і практичним впровадженням у систему діяльності кримінальної юстиції та інших державних органів і формувань громадянського суспільства. Водночас її можна вивчати як навчальну дисципліну в межах кримінології. Хоча в науковому і прикладному плані як спеціальне соціально-правове явище кримінологічну віктимологію можна

розглядати як підгалузь (окремий напрям) кримінологічної теорії і практики і реалізувати в кримінологічній політиці держави [2; 4].

До того ж своєрідність кримінологічної віктимології як підгалузі знання про суспільство загалом і про особу жертви зокрема визначається існуванням разом із власним предметом ще і власною методологією. Таким чином, методологію віктимологічної теорії у кримінології необхідно розглядати в діалектичному взаємозв'язку з її предметом. Крім загальних, принципових наукових підходів, у кримінологічній віктимології широко використовуються й загальнонаукові, приватнонаукові методи, а також спеціальні віктимологічні методики (метод побудови віктимологічної карти, віктимологічне анкетування, метод експертних оцінок тощо).

Отже, кримінологічна віктимологія вивчає певну (пов'язану з жертвою) частину явищ, що мають місце у сфері причин злочинності й умов, що сприяють вчиненню злочинів, але саме ці явища тільки в повній їх сукупності вивчає кримінологія. Таким чином, предмет віктимології у цій частині є елементом предмета кримінології.

Як видається кримінологія в процесі свого розвитку рухається шляхом поглиблення в сутність досліджуваних явищ, а це приводить до виділення певною мірою автономних сфер досліджень. Унаслідок цього і виникла кримінологічна віктимологія як новий науковий напрям у кримінології. Саме тому вона і надалі буде розвиватися в її межах як самостійний напрям, підгалузь або приватна теорія. Це об'єктивна ситуація, що потребує подальшого конструктивного дослідження і науково-практичного обґрунтування. До того ж визнання кримінологічної віктимології міждисциплінарною, допоміжною для кримінального права, кримінального процесу, криміналістики тощо галуззю наукових знань жодною мірою не змінить її кримінологічного характеру, а комплексна загальна «глобальна віктимологія», що вивчає усі види жертв, у тому числі не кримінального характеру, не «вилучить» з кримінології віктимологію кримінальної жертви, тому що її предмет – це складова частина предмета кримінології та все коло проблем, що зосереджене у сфері злочинності. Отже, кримінологічна віктимологія, перебуваючи у складі кримінології, може одночасно перебувати в межах загальної віктимології.

На нашу думку вивчення жертви злочинного посягання (потерпілого) як діючої фігури кримінального судочинства, як особи, з якою взаємодіють різні служби правоохоронних органів (слідчі, оперативні, превентивні тощо) звичайно необхідне і має багаторічну історію й практичне майбутнє. Ось чому все, що стосується виявів детермінацій її поведінки, історії формування особи, реалізації типових для неї установок і цінних позицій, кримінальний процес, криміналістика, оперативно-розшукова діяльність, кримінальне право одержують від кримінологічної віктимології. Саме віктимологічною інформацією вона і може їм «допомогти», хоча можливий і зворотний

процес – збагачення віктимологічного знання інформацією про потерпілого в кримінальному процесі, кримінальному праві, криміналістиці, оперативно-розшуковій діяльності. До того ж не так важливо, чи визнається за кримінологічною віктимологією право на самостійне існування або їй відводиться місце в межах кримінології. Тому, на наш погляд, кримінологічна віктимологія вивчає жертву кримінального правопорушення в межах кримінології та її осяжна перспектива пов'язана саме з нею. Подальші дослідження цих проблем нададуть відповідь на питання щодо становлення кримінологічної віктимології, її розвитку та удосконалення як підгалузі кримінології, автономного, відносно самостійного наукового напрямку в межах кримінології, а також навчальної дисципліни.

Список використаних джерел

1. Полубинский В. И. Виктимологические аспекты профилактики преступлений: монография. М.: Акад. МВД СССР, 1980. 218 с.
2. Джу́жа О. М. Запобігання злочинам: кримінологіко-віктимологічна парадигма : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. 332 с.
3. Ривман Д. В. Криминальная виктимология: учебник. СПб.: Питер, 2002. 304 с.
4. Кваши́с В. Е. Основы виктимологии. Проблемы защиты прав потерпевших от преступлений: монография. М.: Nota Bene, 1999. 280 с.

Костенко Олександр Миколайович,
завідувач відділу проблем кримінального
права, кримінології та судоустрою
Інституту держави і права імені
В. М. Корецького НАН України, доктор
юридичних наук, професор

КОНЦЕПЦІЯ «ЩИТА Й МЕЧА» В КРИМІНОЛОГІЇ

Анотація: На основі доктрини соціально-натуралістичної кримінології автор формулює концепцію «щита і меча» в кримінології, відповідно до якої має розроблятися антикримінальна політика в Україні.

Summary: Based on the doctrine of socio-naturalistic criminology, the author formulates the concept of "shield and sword" in criminology, according to which anti-criminal policy should be developed in Ukraine.

Ключові слова: злочинність, причини і умови злочинності, протидія злочинності.

Keywords: crime, causes and conditions of crime, crime prevention.

Особливість сучасної злочинності в Україні полягає у тому, що це злочинність аномальна. Що це означає? Це означає, що сучасна злочинність в Україні породжується соціальною кризою і сама ж